

SIYASİ GERGİNLİKTEN EKONOMİK İŞBİRLİĞİNE: SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ (1945-1991)

Murat Kasapsaraçoğlu

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden Soğuk Savaş'ın başlamasına kadar geçen dönemde Türk-Rus ilişkileri siyasi ve ekonomik alanlarda işbirliğine ve iyi komşuluk ilişkilerine sahne olmuştur. 1917 yılında meydana gelen Ekim Devrimi sonrasında Rusya'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kurulması ve akabinde Anadolu'nun işgaliyle Türkiye'de Milli Mücadele'nin başlaması ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükümetinin kurulması iki ülke arasında tarihin en yakın ilişkilerinin yaşandığı dönemin başlangıcı olmuştur. Milli Mücadele döneminde SSCB Türkiye'nin emperyalizme karşı mücadelesini desteklemiş ve bunun karşılığında TBMM hükümeti de SSCB ile ilişkilerini geliştirerek uluslararası alandaki yalnızlığına son verme çabası içinde olmuştur. Türkiye'de 1923 yılında cumhuriyetin ilanından sonra SSCB ile 1925 yılında bir Dostluk Anlaşması imzalanmış ve iki savaş arası dönemde Türk-Rus ilişkileri bu çerçevede ilerlemiştir. Aynı zamanda SSCB Türkiye'nin 1932 yılındaki Milletler Cemiyeti (MC) üyeliğini ve 1936 yılında Montrö Anlaşması ile boğazların tek hakimi olmasını desteklemiştir.

Soğuk Savaş'ın başlangıcında ise 1925 yılında imzalanan Dostluk Anlaşması'nın yenilenmesi karşılığında SSCB'nin Türkiye'den toprak ve üs taleplerinde bulunması sonucu ortaya çıkan tehdit algısı ilerleyen dönemde Türkiye'nin komşusu ve komünist blokun lideri SSCB'den gittikçe uzaklaşarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile neredeyse koşulsuz bir işbirliğine girmesine neden ol-

muştur. Soğuk Savaş'ın başlangıcı ile Türk-Rus ilişkilerinde yaşanan bu kırılma ilerleyen dönemde iki ülke ilişkilerinin gelgitlerle dolu bir şekilde ilerlemesine neden olmuştur. Siyasi alanda görülen bu durum 1960'lı yılların ortasına kadar devam etmiştir. Ekonomik alanda ise özellikle 1950'li yılların sonunda başlayan işbirliği arayışları 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren hızlanmış ve Soğuk Savaş'ın sonuna kadar iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde gözle görülür bir gelişme yaşanmıştır.

Bu bölümde, Soğuk Savaş döneminde Türkiye ile SSCB arasında yaşanan siyasi ve ekonomik ilişkiler ele alınacaktır. İki ülke arasındaki ilişkileri daha net bir şekilde analiz edebilmek için bu dönem 1945-1965 ve 1965-1991 olmak üzere ikiye ayrılacak ve her bir dönemin altında siyasi ilişkiler ve ekonomik ilişkiler ayrı ayrı incelenecektir. Bunun yanı sıra iki ülke arasındaki ilişkilerin Türkiye'nin özellikle 1950'li yıllardaki Ortadoğu politikasına ve 1960'lı ve 70'li yıllardaki Kıbrıs politikasına yansımaları analiz edilecektir.

1. Türk-Rus İlişkilerinde Gerginlik Dönemi (1945-1965)

1.1. Siyasi İlişkiler

196

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan Soğuk Savaş tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de önemli siyasi, ekonomik, askeri ve sosyo-kültürel etkiler yaratmıştır. ABD'nin önderliğindeki kapitalist dünya ile SSCB'nin liderliğindeki komünist dünya arasındaki gerginlik ve rekabet, iki savaş arası dönemde (1918-1939) görece bağımsız bir dış politika sürdürebilen ve herhangi bir tercih zorunluluğu bulunmayan Türkiye'yi iki kutuptan birini seçmek zorunda bırakmıştır. Faşist diktatörlüklerin dünya sahnesinden çekilmesinin ardından İkinci Dünya Savaşı'nın müttefikleri arasında meydana gelen kriz dünyada yeni bir sistemin ortaya çıkmasına neden olurken, bu dönem Türkiye'de de köklü değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Özellikle iki savaş arası dönemde uluslararası alanda Türkiye'nin en büyük müttefikleri ve destekçisi olan SSCB'nin Türkiye'ye yönelik siyaseti, Türkiye'yi ABD liderliğindeki kapitalist Batı ittifakına iten bir faktör olurken, ABD'nin kurmaya başladığı yeni dünya düzeninde Türkiye'ye biçtiği rol de Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişmesine ve Türkiye'nin Batı ittifakına gönüllü olarak girmesine neden olan bir faktör olmuştur. Diğer bir deyişle küresel gelişmelerin yanı sıra Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askeri çıkarları ve ihtiyaçları, Soğuk Savaş döneminde ülkenin iç ve dış politikasını şekillendiren dinamikler olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde Joseph Stalin yönetimindeki SSCB'nin Türkiye'ye yönelik saldırgan siyaseti, Türk karar alıcılarının ülkenin toprak bü-

tünlüğünün ve egemenliğinin korunması için yeni bir yön arayışına girmeleri sonucunu beraberinde getirmiştir. İki komşu ülke arasında 1925 yılında imzalanan ve daha önce birkaç kez yenilenen Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması'nın 1945 yılında bir kez daha yenilenmesi karşılığında SSCB'nin Türkiye'den toprak (Kars ve Ardahan) ve boğazlarda üs taleplerinde bulunarak Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e bir nota vermesi, sonraki dönemde Türk-Rus ilişkilerini derinden etkileyen bir gelişme olmuştur. (Hasanlı, 2011, ss. 140-196; Tellal, 2020, ss. 21-24; Çelikpala, 2015, ss. 120-121; Topsakal, 2016, s. 47) Bu gelişme İkinci Dünya Savaşı'na müttefikler yanında katılmayan ve uluslararası alanda –her ne kadar 1945 yılında Birleşmiş Milletler'e (BM) kurucu üye olarak katılmış olsa da- yalnızlık hisseden Türkiye açısından sarsıcı bir gelişme olmuş ve sonraki dönemde Türkiye bu yalnızlıktan kurtulmak ve Batı ittifakına katılmak için yoğun bir çaba içine girmiştir. Bu gelişme üzerine özellikle Ortadoğu'da kritik bir role sahip olan Türkiye'yi SSCB'ye kaptırmak istemeyen ABD de Türkiye açısından daha aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Washington'da hayatını kaybeden büyükelçi Münir Ertegün'ün naaşının Missouri Zırhlısı ile İstanbul'a gönderilmesi ABD'nin Rus tehditleri karşısında Türkiye'nin yanında yer aldığı gösteren gelişmelerden biri olmuştur. (Hale, 2003, ss. 111-117; Sander, 2016, ss. 31-86; Aydın, 2000, ss. 106-109; Akalın, 2003, ss. 190-234) Olaya eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan Gerger'e göre ise bu durum Türkiye'nin Amerikanlaşma sürecini hızlandıran ve SSCB'yi kıskırtmaya yönelik olan bir girişimdir. (Gerger, 1999, ss. 56-58)

Sonraki dönemde ABD'nin Türkiye'ye yardımı daha da artmış ve komşu bir ülkede artan Amerikan varlığı ve etkisi SSCB'nin tepkisine neden olmuştur. Missouri Olayından sonra Türkiye 1947 yılında ABD Başkanı Harry S. Truman tarafından ilan edilen ve Türkiye ile Yunanistan'a mali yardım içeren Truman Doktrini kapsamına alınmış ve bunun sonucunda Türkiye'ye ABD tarafından 100 milyon dolar hibe edilmiştir. Benzer bir biçimde Türkiye Truman Doktrini'nden bir yıl sonra ABD Dışişleri Bakanı George Marshall tarafından ilan edilen ve Avrupa'nın savaş sonrası ekonomik kalkınmasını ve Amerikan malları için güçlü bir pazar haline gelmesini amaçlayan Marshall Yardımı kapsamına alınmıştır. İlerleyen yıllarda ABD Marshall Yardımı kapsamında Türkiye'ye finansal, ekonomik ve askeri destek sağlayarak hem Türkiye'nin SSCB'ye karşı direnişini güçlendirmeye hem de Türkiye'deki Amerikan etkisini artırmaya çalışmıştır. (Hale, 2003, ss. 111-117; Sander, 2016, ss. 31-86; Aydın, 2000, ss. 106-109; Akalın, 2003, ss. 190-234) 1940'ların ikinci yarısında yaşanan tüm bu gelişmeler bir yandan Türkiye'yi Batı ittifakına iterken diğer yandan Türk-Rus ilişkilerinde gerginliğin zirveye çıkmasına neden olmuştur. Türkiye'nin Batı ittifakı içinde yer alması SSCB'de tehdit algısını daha da artırmış ve iki ülke özellikle 1950'li yıllarda yaşanan pek çok gelişmede karşı karşıya gelmiştir.

Türkiye'nin Batı ittifakıyla ilişkilerini güçlendiren ve SSCB ile ilişkilerini derinden etkileyen esas gelişme ise Türkiye'nin Kuzey Atlantik Paktı Örgütü'ne (NATO) üyeliği olmuştur. Örgütün 1949 yılında kurulmasından itibaren Türkiye üyelik başvurularında bulunmuş fakat reddedilmiştir. Türk karar alıcıların bu dönemki en büyük dış politika hedefi ise Türkiye'yi bir an önce NATO'ya üye yaparak SSCB'ye karşı koruma altına almak olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) döneminde başlayan bu süreç 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerle iktidara gelen Demokrat Parti (DP) döneminde de devam etmiş ve Türkiye 1952 yılında Yunanistan ile birlikte NATO'ya kabul edilmiştir. Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesinin en önemli sebeplerinden biri İngiltere'nin Türkiye'nin üyeliğine karşı duruşundan ABD tarafından vazgeçirilmesi ise bir diğeri de Türkiye'nin 1950 yılında patlak veren Kore Savaşı'nda Batı ittifakı ve özellikle ABD ile birlikte hareket etmesi olmuştur. 1950 yılının yaz aylarında SSCB destekli Kuzey Kore'nin 38. Paraleli geçerek ABD'nin desteklediği Güney Kore'ye saldırmasıyla başlayan Kore Savaşı üç yıl boyunca devam etmiştir. Kuzey Kore'nin saldırısı üzerine BM Genel Sekreteri Trygve Li üye devletleri Güney Kore'yi desteklemeye çağırılmış ve DP yönetimindeki Türkiye hemen bu çağrıyı kabul ederek Kore'ye General Tahsin Yazıcı komutasında 4500 kişiden oluşan bir tugay asker göndermiştir. Türk askerlerinin Kore'de özellikle Kunuri muharebelerinde ABD liderliğindeki BM güçlerine katkısı Türkiye'nin NATO üyeliğinin önünü açan etkenlerden biri olmuştur. (Hale, 2003, ss. 118-120; Sander, 2016, ss. 87-125; Aydın, 2000, ss. 110-112; Ahmad, 2010, ss. 499-501) Her ne kadar o dönemki siyasetler bu iki olay arasında bir bağlantı kurulamayacağını söylemiş olsalar da bu iki gelişmenin birbiriyle bağlantısı şüphesiz bir gerçektir. Gerger Türkiye'nin Kore'ye asker gönderme kararını bir rüşvet olarak nitelendirmekte ve bu olay sonucunda Türkiye'nin NATO kısılcasına girdiğini ifade etmektedir. (Gerger, 1999, ss. 75-78)

Türkiye'nin NATO üyeliği ise SSCB'yi özellikle Stalin'in 1953 yılında ölümünden sonra daha da rahatsız etmiş ve Stalin sonrasında ülkeyi idare eden Rus yöneticiler Türkiye'ye yönelik toprak ve boğazlarda üs taleplerinden vazgeçtiklerini ilan etmişlerdir. Türkiye ise bu gelişme karşısında SSCB'ye verdiği cevabi notada şu hususları belirtmiştir:

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, SSCB'nin Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında bulunmadığını belirten SSCB Hükümeti'nin beyanatını memnuniyetle kaydeder. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu beyanatta atıf yapılan iyi komşuluk ilişkilerinin devamı ve barış ve emniyetin tesisi arzusunun Türkiye'nin daima beslediği ve beslemeye devam edeceği arzuya tamamen tekabül ettiğini beyan eder. Boğazlar meselesinin SSCB'ce de malum olduğu veçhile, Montrö mukavelesi hükümlerine tabi bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu münâ-

sebetle belirtmek ister. (Yılmaz ve Yakşı, 2016, ss. 30-31; Ahmad, 2010, ss. 501-503)

Stalin'in ölümünün ardından her ne kadar Türk-Rus ilişkilerini düzeltmeye yönelik karşılıklı adımlar atılmış olsa da Türkiye'nin SSCB'ye duyduğu güvensizlik ve Batı ittifakına duyduğu koşulsuz bağlılık ile SSCB'nin Türkiye'nin NATO üyeliğinden duyduğu rahatsızlık ilişkilerin gelişmesinin önündeki en büyük engeller olmuştur. (Hasanlı, 2011, ss. 460-461; Tellal, 2020, ss. 54-65; Top-sakal, 2016, ss. 47) Her ne kadar Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP)'nin 1956 yılında gerçekleşen kongresinde SSCB lideri Nikita Kruşçef "Barış İçinde Bir Arada Yaşama" prensibini açıklamış ve bu politikaya Türkiye'yi de dahil etmeye çalışmışsa da hem Türkiye'nin Batı ittifakıyla uyumlu politikalar sergilemesi hem de Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler sonucunda iki ülkenin karşı karşıya gelmesi bu dönemde Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesini engellemiştir. (Tellal, 2020, ss. 78-89; Oran, 2006, ss. 509-514; Yılmaz ve Yakşı, 2016, ss. 30-31; Ahmad, 2010, ss. 501-503)

Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olmasının ardından DP hükümetinin en önemli dış politika hedefi Türkiye'yi Ortadoğu'da Batı ile birlikte hareket eden güçlü bir aktör haline getirmek olmuştur. Bu bağlamda on yılın özellikle ikinci yarısında Türkiye Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerde daha aktif bir rol oynamıştır. Fakat Türkiye'nin uyguladığı bu aktif politikanın başarılı olduğu söylenemez. Bunun en önemli nedeni Türkiye'nin bölgeye Batı'nın ve özellikle ABD'nin bakış açısıyla yaklaşması ve bölge dinamiklerini analiz etmekte başarısız olmasıdır. Daha açık ifade etmek gerekirse Türkiye'nin Ortadoğu politikası SSCB ve komünizm karşıtlığı üzerine kurulu iken bölgeyi şekillendiren temel faktörler yükselen Arap milliyetçiliği, İngiltere ve Fransa özelinde Batı karşıtlığı ve İsrail karşıtlığıdır. Bunun sonucunda da Türkiye'nin SSCB'yi odak noktasına koyan Ortadoğu politikası başarısız olmakla kalmamış, iki ülke arasındaki ilişkileri daha da sorunlu hale getirmiştir. (Gaddis, 1998, s. 169; Golan, 1990, ss. 247-248; Hale, 2003, ss. 126-131; Tellal, 2020, ss. 70-78; Oran, 2006, ss. 514-515; Aydın, 2000, s. 113) SSCB'nin özellikle Mısır ve Suriye üzerinden bölgeye sızarak sıcak denizlere ulaşma stratejisi de bu gelişmede rol oynayan en temel faktörlerden biri olmuştur. (Kürkçüoğlu, 1972, ss. 12-14)

Türkiye'nin 1950'li yıllarda Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin bir parçası olma stratejisinin ilk adımı 1951-52 yıllarında kurulması gündeme gelen fakat başarısızlıkla sonuçlanan Ortadoğu Komutanlığı Projesi'dir. Bu proje, bölgede İngiltere'nin liderliğinde Türkiye ve Mısır'ı bir araya getirerek SSCB'ye ve komünizmin yayılmasına ve özellikle Ortadoğu petrolünün Batı'ya akışının tehlikeye girmesine karşı bir savunma hattı oluşturmayı amaçlamıştır. Fakat bu dönemde Mısır'da meydana gelen Hür Subaylar Darbesi sonrasında Batı karşıtı ve Arap

milliyetçiliği yanlısı bir hükümetin kurulması, Türkiye'nin de esas dış politika hedefinin NATO üyeliği olmasından dolayı bu ittifaka fazla ilgi göstermemesi projeyi akamete uğratmıştır. (Gaddis, 1998, s. 169; Golan, 1990, ss. 247-248; Hale, 2003, ss. 126-131; Tellal, 2020, ss. 70-78; Oran, 2006, ss. 514-515; Aydın, 2000, s. 113) Her ne kadar Ortadoğu Komutanlığı Projesi başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da bölgede SSCB ve komünizmin yayılmasına karşı kurulacak olan bir örgüt fikri en baştan itibaren SSCB'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Batılı devletlerin Mısır'a yaptıkları örgüt teklifinden sonra SSCB 21-22 Kasım 1951 tarihlerinde hem Mısır'a hem de Irak, Lübnan, İsrail, Suudi Arabistan gibi bölge ülkelere nota vererek bu teklifi kınamış ve protesto etmiştir. Yine benzer şekilde 24 Kasım 1951'de ABD, İngiltere, Fransa ve Türkiye'ye nota vererek bu projenin müttefiklerin SSCB'ye karşı saldırgan politikalarının bir parçası olduğunu belirtmiştir. (FRUS 1951. c.5. s.8, s. 250) Sonraki dönemde de örgüt karşıtı politikasını sürdüren SSCB bu projenin yeni bir dünya savaşına neden olabileceğini ve yalnızca kendisinin değil "halkların demokrasisinin" de çevrenemesi anlamına geleceğini vurgulamıştır. (FO 371. 98278. E1193-7) Bu notaya karşılık Batılı müttefikler ve Türkiye birer cevabi nota yayınlamış ve Rus iddialarının gerçeği yansıtmadığını belirtmiş ve Rus politikalarını kınamışlardır. (FRUS 1951. c.5. s.8, ss. 252-253) Sonuç olarak, Ortadoğu Komutanlığı Projesi gerçekleşmemiş ancak Batılı müttefikler ve Türkiye çabalarını sürdürerek 1955 yılında Bağdat Paketi'nin kurulmasını sağlamışlardır.

Ortadoğu Komutanlığı Projesi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından ABD stratejisini değiştirmiş ve Dışişleri Bakanı John Foster Dulles Kuzey Kuşak Projesi'ni kurgulayarak bölgede üye devletlerin kendi inisiyatifleriyle bir örgüt kurmalarının daha başarılı sonuçlar vereceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda 1954 yılının sonlarında Türkiye ve Irak arasında diplomatik görüşmeler başlamış ve 1955 yılının Şubat ayında Bağdat Paketi imzalanmıştır. İlk olarak Türkiye ve Irak'ın katıldığı pakta ilerleyen dönemde İngiltere, İran ve Pakistan da katılmıştır. Bağdat Paketi 1958 yılının Temmuz ayında Irak'ta yaşanan darbeye kadar varlığını sürdürmüş fakat darbe sonrasında Irak'ta kurulan hükümet pakttan çekilince etkisiz bir örgüt olan Merkezi Anlaşma Örgütü (CENTO) adıyla 1979 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. (Golan, 1990, ss. 247-248; Gaddis, 1998, s. 169; Tellal, 2020, ss. 70-78; Oran, 2006, ss. 514-515) Ortadoğu Komutanlığı Projesi gibi Bağdat Paketi da en başından itibaren SSCB'nin tepkisine neden olmuştur. SSCB'ye göre Bağdat Paketi kapitalist emperyalizmin bir ürünüdür ve Türkiye ile İran üzerinden SSCB'nin güney sınırlarına tehdit oluşturmaktadır. Moskova'daki ABD Büyükelçisi Bohlen'e göre SSCB Soğuk Savaş döneminde özellikle Ortadoğu'da daha önce hiç ulaşmadığı bölgelere ulaşabilmiştir ve SSCB bölgede komünist rejimlerden ziyade kendisiyle işbirliği yapacak ülkelere ihtiyaç duymaktadır. Burada kastedilen ülkeler komünist olmamakla birlikte Batı karşıtı

ve Arap milliyetçisi olan Mısır ve Suriye'dir. SSCB bu iki ülkeye ekonomik ve askeri destek sağlamış ve bu sayede bölgedeki varlığını güçlendirmiştir. Bağdat Paktı'na sonradan İran'ın da katılmış olması SSCB'nin kaygılarını daha da artırmıştır. (FRUS 1955-57. c.12. s.8, ss. 278-279)

Bağdat Paktı'nın imzalanması, Ortadoğu'daki bölünmeyi ve gerginliği daha da artırmıştır. Bir yandan ABD ile SSCB arasındaki mücadele hızlanırken, diğer yandan pakta üye olan Türkiye, İran ve Pakistan gibi ülkelerle pakta karşısında yer alan Suriye ve Mısır gibi ülkeler arasındaki ilişkiler pakta kurulmasından sonra daha da kötüleşmiştir. Bu bölünmeyi en iyi gösteren örneklerden biri 1957 yılında Türkiye ile Suriye arasında yaşanan sınır gerginliğidir. Suriye'deki Rus varlığının günden güne artması ve bunun sonucunda Suriye'nin Rus uydusu komünist bir devlete dönüşeceği kaygısı Türkiye'nin Suriye'ye karşı güçlü bir tepki vermesine neden olmuştur. Bunun sonucunda Türkiye, Suriye sınırına yakın bir bölgede pek çok askeri kuvvetin katıldığı bir tatbikat yapmış ve bu olay Suriye tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Suriye Türkiye'yi sınır güvenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit etmekle suçlarken, Türkiye de Suriye'yi SSCB ile ortak hareket eden ve komünizme hizmet eden bir ülke olarak suçlamıştır. 1957 yılının sonbahar ayları hem karşılıklı suçlamalar hem de SSCB ve ABD'nin olaya dahil olmasıyla sürmüştür. 10 Eylül 1957 tarihinde SSCB başbakanı Nikolai Bulganin, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e Türkiye'nin ABD desteğiyle Suriye'yi saldırmayı planladığı suçlamasını içeren bir mektup yollamış, Başbakan Menderes ise cevabi mektubunda bu suçlamaları reddederek SSCB'nin Suriye meselesini kendi çıkarları için kullandığını ifade etmiştir. Bu karşılıklı mektuplaşma sonrasında SSCB lideri Kruşçev New York Times'a verdiği bir mülakatta, ABD Dışişleri Bakanı Dulles'ı Türkiye'ye Suriye'ye karşı kışkırtmakla suçlamıştır. Dulles ise bu suçlamaları reddetmiştir. 16 Ekim 1957 tarihinde düzenlediği basın toplantısında Dulles, SSCB Türkiye'ye saldırdığı takdirde ABD'nin Türkiye'nin yardımına geleceğini ifade etmiştir. Karşılıklı suçlamalar sonraki süreçte de devam etmiş ve Türkiye ile Suriye arasındaki kriz, iki blok arasında bir güç gösterisine dönüşmüştür. (FRUS 1955-57. c.24. s.13, s. 734) Suriye tarafından tartışılmak üzere BM Genel Kurulu'na taşınan bu kriz BM tarafından görüşmeye alınmamış ve ilerleyen dönemde iki ülke arasındaki gerginlik sona ermiştir. Suriye Krizi, Türkiye ile SSCB arasındaki gerginliği gösteren en önemli gelişmelerden biridir. Bu gerginlik özellikle 1950'li yılların sonunda Türk ekonomisinin krize girmesi sonucunda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi çabaları nedeniyle bir miktar azalmıştır. Sonrasında 27 Mayıs 1960 darbesi yaşanmış ve DP hükümeti devrilerek yerine önce Milli Birlik Komitesi (MBK) hükümeti, 1961 yılında yapılan seçimlerden sonra da İsmet İnönü'nün başbakanlığında koalisyon hükümeti kurulmuştur.

1960'lı yılların başında iki ülke arasındaki ilişkilerde gerginlik yaratan en önemli gelişmeler 1960 yılında yaşanan U-2 Krizi ve 1962 yılında meydana gelen Küba Krizi'dir. 1 Mayıs 1960'da Adana'dan kalkan bir U-2 casus uçağının SSCB radarlarına takılarak düşürülmesi sonrasında Türk-Rus ilişkileri bir kez daha gergin bir döneme girmiştir. 1962 yılında ABD ile SSCB arasında yaşanan Küba Krizi ile birlikte ABD tarafından 1950'li yıllarda Türkiye'ye yerleştirilen Jüpiter füzelerinin sökülmesiyle de ilişkiler normalleşme ve yumuşama dönemine girmiştir. (Marples, 2002, ss. 227-229; Gaddis, 1998, ss. 259, 264-274; Roberts, 1999, ss. 58-59; Sakwa, 1999, s. 335; Ziegler, 2009, s. 105; Tellal, 2020, ss. 128-131; Yılmaz ve Yakşı, 2016, ss. 30-31) Türk-Rus ilişkilerinin özellikle ekonomi alanında gelişmesi ise 1964 yılında Kıbrıs müdahalesi öncesinde ABD Başkanı Lyndon Johnson'dan Başbakan İnönü'ye gelen tehdit dolu mektup ve bunun sonucunda Türkiye'deki karar alıcıların Soğuk Savaş'ta ABD ile SSCB arasında yaşanan yumuşamadan da yararlanarak iki süper güç arasında daha dengeli bir politika gütmeye arayışıyla yaşanmaya başlayacaktır. (Golan, 1990, ss. 248-249; Hale, 2003, ss. 135-139; Kürkçüoğlu, 1972, ss. 146-148; Oran, 2006, ss. 516-517)

1.2. Ekonomik İlişkiler

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan iki kutuplu yeni dünya düzeninde SSCB'den gelen tehdit ve talepler doğrultusunda Batı ittifakında yer aramaya başlayan Türkiye, ekonomik olarak da liberal dünya ekonomik düzenine uyum sağlama çabası içine girmiştir. Türkiye'nin bu arayışında ABD tarafından ilan edilen ve Türkiye'yi de kapsayan Truman Doktrini ve Marshall Yardımı'nın da etkisi olmuştur. Bu bağlamda Türkiye, 1930'lu yıllarda uygulanan devletçi ve sanayi öncelikli politikalardan vazgeçerek liberal serbest pazar ekonomisinde tarım odaklı bir model uygulamaya başlamıştır. Bu modelin uygulanmasında ABD'den gelen Thornburg gibi ekonomi uzmanlarının raporlarının ve önerilerinin de etkisi olmuştur. Özellikle DP'nin iktidara gelmesinden sonra Türkiye tarımsal kalkınmaya daha fazla önem vermiş ve sanayileşme çabaları bu politikanın gölgesinde kalmıştır. Kendisi de toprak sahibi olan Başbakan Menderes'in liderliğinde DP hükümeti tarafından uygulanan tarım politikaları sayesinde Türkiye'deki köylü nüfus altın çağını yaşamıştır. Marshall Yardımı kapsamında Türkiye'ye gönderilen tarım aletleri, tarımda makineleşmenin ve verim artışının önünü açmış hükümet de bu politikaları köylülere ve çiftçilere sağladığı yüksek sübvansiyonlarla desteklemiştir. Bu sayede DP iktidarının ilk dört yılında tarımsal üretim patlaması yaşanmış ve bu elverişli koşullar 1954 seçimlerinde DP iktidarının gücünü daha da artırmasını sağlamıştır. Bununla da yetinmeyen DP iktidarı 1954 yılında Türkiye'ye gelen yabancı sermaye hacmini artırmak amacıyla Petrol Kanunu'nu ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nu meclisten geçirmiştir. (Boratav, 2018, ss. 103-129; Pamuk, 2014, ss. 223-234; Kazgan, 2006, ss. 77-99)

Ancak bu ekonomik modelin en kırılgan noktası yabancı sermaye ve kredi desteğine ihtiyaç duyması olmuştur ve bunun sonucunda Türkiye ekonomisi tarımsal üretimin de gerilemesiyle 1950'lerin ikinci yarısında krize girmiştir. Bu krizle beraber ithalatı kontrol altına almak amacıyla 1955 yılında Milli Korunma Kanunu yeniden çıkartılmış ve ekonomi toparlanmaya çalışılmıştır. Fakat DP'nin yabancı sermaye ve kredi desteğine dayalı plansız liberal ekonomi modeli on yılın sonunda çökmüş ve Uluslararası Para Fonu (IMF) ile 1958 yılında Türk Lirası'nın değerinin düşürülmesi ve sosyal harcamaların kısılması koşuluyla cumhuriyet tarihinin ilk standby anlaşması imzalanmıştır. 27 Mayıs sonrasında kurulan hükümetler ise Türk ekonomisinde ithal ikameci modeli benimseyerek planlı sınai ve tarımsal kalkınma hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. (Boratav, 2018, ss. 103-129; Pamuk, 2014, ss. 223-234; Kazgan, 2006, ss. 77-99)

Türk ekonomisinin krize girdiği bu dönemde DP hükümeti yabancı ülkelerle takasa dayalı kliring anlaşmaları imzalamak hedefiyle arayışlarını artırmış ve bir yandan da ABD'nin ve Avrupa ülkelerinin azalan desteğini SSCB ile bir nebze de olsa ikame etmeye çalışmışlardır. Örneğin 1960 yılının yaz aylarında yapılmak üzere Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu için planlanan ancak 27 Mayıs darbesi nedeniyle gerçekleştirilemeyen Moskova ziyareti bu arayışın en önemli örneklerinden biri olmuştur. (Aydın, 2000, s. 113; Tellal, 2020, ss. 119-122; Oran, 2006, ss. 519-520) Fakat DP hükümetinin SSCB ile özellikle ekonomik alanda ilişkileri geliştirme çabası yalnızca 1950'lerin sonunda meydana gelen bir gelişme olmamıştır. 1954 yılına kadar SSCB ile ekonomik ilişkileri donduran DP hükümeti, ekonominin de krize girmeye başladığı sonraki dönemde SSCB ile ekonomik işbirliğini gizli de olsa geliştirmeye çalışmıştır. Oran'ın kitabında belirtildiği üzere Türkiye'nin SSCB'den ithalatı 1954-55 yıllarında toplam 11.7 milyon dolarken SSCB'ye ihracatı 12.8 milyon dolar olmuştur. Bu durumda SSCB'nin 1954 yılından itibaren Uluslararası İzmir Fuarı'na katılmaya başlamasının da rolü olmuştur. Her ne kadar ekonomik ilişkileri geliştirme çabaları artmış olsa da DP bu gelişmeyi Batılı devletlere ve özellikle ABD'ye karşı bir pazarlık konusu olarak kullanmıştır. SSCB ile ekonomik ilişkiler özellikle 1956 yılından başlayarak daha da artmış 1957 yılında SSCB'nin Ankara büyükelçiliğine Rijov'un atanmasıyla bu işbirliği arayışları zirveye çıkmıştır. Büyükelçi Rijov'un çabaları sonucunda 1957 yılının Temmuz ayında İş Bankası ile Sovyet kuruluşları arasında teknoloji transferi yaşanmış, SSCB'nin Türkiye'de cam fabrikaları kurması kararlaştırılmış ve SSCB Türkiye'ye yüzde iki buçuk faiz ve üç yıllık vadeyle 3.4 milyon ruble kredi açmıştır. Bu gelişmelerin en önemli sebeplerinden biri Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik darboğaz nedeniyle döviz sıkıntısı yaşaması ve bunun sonucunda daha çok takas usulüne göre ticaret yapan Doğu Bloku ülkelerine yönelmek zorunda kalmış olmasıdır. (Oran, 2006, ss. 517-519)

1950’li yılların sonunda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde başlayan gelişme sonraki dönemde de sürmüştü ve özellikle 1965 sonrasında ekonomik ilişkiler önemli bir boyuta ulaşmıştır. 1950’li yılların sonunda Türk-Rus işbirliği olarak kurulan Çayirova Cam Fabrikası 1961 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle 1961 yılından itibaren Türkiye’nin planlı ithal ikameci ekonomik modele geçmesi SSCB’nin Türk ekonomisindeki rolünü daha da artırmıştır. 27 Mayıs darbesi sonrasında kurulan hükümetler tarafından hazırlanan kalkınma planlarına alınan fakat kaynak eksikliği nedeniyle gerçekleştirilemeyen ağır sanayi yatırımları Rus sermayesi sayesinde gerçekleştirilebilmiştir. (Tokgöz, 2011, s. 9)

DP’nin son döneminde gelişmeye başlayan Türk-Rus ekonomik ilişkilerinin Türkiye’nin üyesi olduğu Batı İttifakı ve özellikle ABD’deki yansımaları da burada belirtilmesi gereken önemli bir husustur. Türkiye’nin 1950’lerin son döneminde SSCB ile ekonomik ilişkileri Batı’ya karşı bir koz ve ekonomik seçenekleri artırma çabası olarak kullanmak istemesi, Türkiye’yi NATO ittifakının önemli bir parçası olarak gören ABD’de rahatsızlık yaratmıştır. Bunun sebebi ABD’nin Türkiye’yi Ortadoğu’nun SSCB’ye karşı savunmasında Doğu ile Batı arasındaki kilit bir noktada görmesidir. (FRUS 1951, c.5. s.8, ss. 51-52) Ayrıca ABD’nin Türkiye’de kurduğu üsler de Türkiye’yi ABD açısından vazgeçilmez bir müttefik haline getirmiştir. (Gerger, 1999, s. 80) Amerikan Dışişleri Bakanı Özel İstihbarat Danışmanı’nın Türk-Rus ekonomik ilişkileri hakkındaki tespitleri bu rahatsızlığı yansıtmaya açısından oldukça önemlidir:

Türk hükümetinin yetkilileriyle yaptığımız özel görüşmelerde bu yetkililer her ne kadar son dönemde Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan gelişmeleri Başbakan Menderes’in Sovyetler Birliği’ne karşı politikalarında bir yumuşama olarak değerlendirmiş olsalar da bu gelişmeler Türkiye’nin Amerika ile olan pazarlık gücünü artırmaya yönelik yüzeysel taktiklere benzemektedir. Türkiye ulusal güvenliğinden ödün vermeden müttefiklerinden destek elde etmek için bu tür taktiklere başvurmaya devam edecektir. Fakat daha da önemlisi Türkiye gibi tarihsel, ideolojik ve pragmatik sebeplerle Sovyetler Birliği’ne karşı sürdürülen Soğuk Savaş’a kendini adanmış bir ülke bile bu dönemde (ABD ile SSCB arasında yaşanan) yumuşamayı Amerika ile ilişkilerinde kendi manevra alanını genişletmek için kullanabilmektedir. Bu durumda iç siyaset gelişmelerinin de büyük etkisi vardır çünkü Menderes hükümeti çok hızlı bir ekonomik kalkınma programı izlemektedir... Ekonomik zorluklar Türkiye’yi alabileceği her yerden sermaye ve ekipman almaya zorlamaktadır. (FRUS 1955-57, c.24. s.13, s. 733)

Bu durum karşısında dönemin Dışişleri Bakanı Zorlu Türkiye’nin kayıtsız şartsız ABD’ye bağlı olmasının büyük bir hata olduğunu ve bu durumun değişmesi gerektiğini belirterek Türkiye’nin NATO ve ABD’nin yanı sıra SSCB ve Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi konusunda Başbakan Mende-

res'i ikna etmeye çalışmıştır. (Girgin, 2005, s. 311; Yetkin, 2011, s. 64) Emekli diplomat Semih Günver de Zorlu'nun bu çabalarını teyid etmekte ve bu tarz bir siyasetin 1950'lerin son döneminde Türkiye'ye ekonomik yardım sağlamak konusunda isteksiz olan ABD'yi harekete geçirebileceğinin öngörüldüğünü belirtmektedir. (Günver, 1985, ss. 137-138; Koç, 2018, ss. 119-121) Bu çabalar sonucunda Menderes ile Zorlu'nun 1960 yılının Temmuz ayında SSCB'yi ziyaret etmesi planlanmış fakat 27 Mayıs darbesi ile DP hükümetinin devrilmesi bu planları akamete uğratmıştır. Türk-Rus ekonomik ilişkilerinde bu dönemde planlanan gelişme 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren yaşanmıştır.

Özetlemek gerekirse, siyasi ve askeri ilişkilerdeki gerginliğe ve sorunlara rağmen, ekonomik krizin de etkisiyle DP hükümeti özellikle 1950'li yılların sonunda SSCB ile ekonomik ilişkileri artırma çabasına girmiş ve bu çaba SSCB'den de karşılık bulmuştur. Bunun sonucunda özellikle takas anlaşmaları ve kredi destekleri yoluyla Türk-Rus ekonomik ilişkileri bu dönemde gelişmeye başlamıştır. Diğer yandan bu durum DP tarafından yeterli desteği vermediği düşünülen Batı ittifakı ve ABD'ye karşı bir koz olarak kullanılmaya çalışılmıştır. ABD de bu durumun farkına varmış ve Türkiye'nin SSCB ile ekonomik alanda dahi olsa yakınlaşmasından rahatsızlık duymuştur. Türk-Rus ekonomik ilişkileri özellikle Soğuk Savaş'taki yumuşama ve Türkiye'nin Küba Krizi ve Kıbrıs Sorunu nedeniyle ABD ile ilişkilerini sorgulamaya ve iki süper güç arasında daha dengeli bir siyaset izlemeye başladığı 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren daha büyük bir gelişim göstermiştir.

2. Türk-Rus İlişkilerinde Yumuşama Dönemi (1965-1991)

2.1. Siyasi İlişkiler

DP iktidarının son yıllarında Türkiye ile SSCB arasında özellikle ekonomik alanda görülen yumuşama ve işbirliği çabaları 27 Mayıs darbesinin ardından artarak devam etmiştir. Bu gelişmede küresel gelişmelerin etkisi kadar Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde yaşanan gelişmeler de önemli rol oynamıştır. İki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen en önemli faktör 1962 yılında meydana gelen Küba Füze Krizi ile başlayıp 1979 yılında SSCB'nin Afganistan'ı işgali ile sona eren ABD ile SSCB arasındaki ilişkilerde yaşanan yumuşamadır. (*detant*) ABD'nin Türkiye'ye 1950'li yıllarda yerleştirdiği Jüpiter füzelerine karşılık SSCB'nin Küba'ya nükleer füze yerleştirme denemesi sonucunda ortaya çıkan gerginlik, dönemin ABD Başkanı John F. Kennedy ile SSCB lideri Nikita Kruşçev arasındaki diplomasi trafiği sonucunda yerini iki ülke arasındaki ilişkilerde yumuşamaya bırakmıştır. Krizin çözümünde Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin sökülmesi karşılığında Kü-

ba'ya gönderilen füzelerin geri çekilmesi kararının alınması etkili olmuştur. Bu krizde Türkiye açısından vurgulanması gereken ABD'nin bu kararı Türkiye'ye danışmadan almış olmasıdır. Küba Füze Krizi, Türk karar alıcıların ABD odaklı dış politikayı sorgulamaya başlamalarına neden olan ilk olay olmuştur. (Marples, 2002, ss. 227-229; Roberts, 1999, ss. 58-59; Sakwa, 1999, s. 335; Ziegler, 2009, s. 105; Tellal, 2020, ss. 128-131; Yılmaz ve Yakşı, 2016, ss. 30-31)

İlerleyen dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinde kırılma yaratan ve Türk-Rus ilişkilerine olumlu yansımaları olan bir diğer olay da Türk dış politikasının 1960'lı ve 1970'li yıllarda en önemli gündem maddesi olan Kıbrıs Sorunu olmuştur. 1959 yılında imzalanan Londra-Zürih Anlaşmaları temelinde 1960 yılında kurulan Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti Türklerin ve Rumların bir arada yaşadığı, cumhurbaşkanlığını adadaki Rum toplumunun lideri olan Başpsikopos Makarios'un, onun yardımcılığını ise Türk toplumunun lideri Fazıl Küçük'ün yaptığı bir devlet olarak kurulmuştur. İlerleyen dönemde iki toplum arasında ortaya çıkan sorunlar ve özellikle 1963 yılının Aralık ayında yaşanan ve Rumların yer altı örgütü EOKA'nın adadaki Türkleri katlettiği Kanlı Noel olayı Türkiye'nin adaya yönelik pozisyonunda daha aktif bir rol üstlenmesini gerektirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin adaya garantörlük hakkını kullanarak adaya müdahale etmeyi planladığı 1964 yılının Haziran ayında ABD Başkanı Lyndon Johnson'dan Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'ye gelen ve tarihe Johnson Mektubu olarak geçen mektup hem Türk-Amerikan ilişkilerinin bozulmasına hem de Türk-Rus ilişkilerinin önceki döneme kıyasla daha da gelişmesine zemin hazırlamıştır. (Tellal, 2020, ss. 134-137, 169-174) ABD Başkanı'ndan gelen tehdit dolu mektup, ilerleyen yıllarda Türkiye'nin her ne kadar NATO ittifakından ayrılmasa da iki süper güç arasında daha dengeli ilişkiler kurma yönündeki çabalarında etkili olmuştur. Burada vurgulanması gereken en önemli nokta; Türkiye'deki iktidarların ideoloji fark etmeksizin bu politikayı sürdürme gayreti içinde olmasıdır. (Zürcher, 2013, ss. 394-397)

Hale, Türkiye'nin ABD ve SSCB ile ilişkilerinin bir sarkaca benzediğini, ABD ile ilişkileri gelişirken SSCB ile ilişkileri gerileyen Türkiye'nin özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda ABD ile ilişkilerinin gerilemesi üzerine SSCB ile ilişkilerinin geliştiğini belirtmektedir. Türkiye'nin özellikle 1964 sonrasında SSCB ile ilişkilerinin gelişmesini ise SSCB'nin Kıbrıs sorununda Rumlara verdiği desteğin Türkiye'nin bu konudaki pozisyonunu zayıflatması üzerine Türk karar alıcıların bu durumdan ve bunun sonucunda artabilecek ABD baskısından kurtulmak için SSCB ile ilişkileri geliştirme çabası içinde olmalarına bağlamaktadır. SSCB'nin de Türkiye ile ilişkileri geliştirmeyi hedeflemesi sonucunda özellikle 1965 yılı sonrasında Türk-Rus ilişkileri hızlı bir şekilde gelişmiştir. (Hale, 2003, ss. 156-157) Tüm bu gelişmelere rağmen Kıbrıs'ta kurulacak bir Türk devleti-

nin NATO ile işbirliği yapma olasılığı SSCB'nin Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin aktif bir rol oynamasına karşı çıkmasına ve Türkiye üzerindeki siyasi baskısını devam ettirmesine yol açmıştır. (Topsakal, 2016, ss. 47-48)

1965 sonrasında yaşanan yumuşama sürecinde ilk olarak Adalet Partisi (AP) lideri ve dönemin başbakanı Süleyman Demirel 1967 yılında, dönemin cumhurbaşkanı Cevdet Sunay da 1969 yılında SSCB'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin en önemli amacı iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek olmuştur. 1970'li yıllarda ise iki ülke yine Kıbrıs sorunu yüzünden karşı karşıya gelmiş ve özellikle 1974 yılında Türkiye'nin adaya düzenlediği hareket SSCB'nin tepkisini çekmiştir. Türkiye'nin adada tek güç olmasına karşı çıkan SSCB hareket sonrası Türkiye'nin askerlerini adadan çekmesine yönelik bir deklarasyona imza atmıştır. Harekatı takip eden süreçte Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadından çıkmasının ardından SSCB ile Yunanistan arasında bir yakınlaşma meydana gelmiş ve SSCB yönetimi Türkiye karşıtı faaliyetlere destek vermiştir. Kıbrıs hareketi sonrasında 1975-1978 yılları arasında ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı ambargo ise SSCB'nin yine strateji değiştirerek Türkiye ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmesine neden olmuştur. (Topsakal, 2016, ss. 47-48)

12 Eylül 1980 darbesi sonrasında ise Türkiye iki süper güç arasında denge arayışı politikasından vazgeçerek yeniden Batı ve ABD odaklı bir dış politika kurgulamış ve uygulamıştır. Bunun sonucunda ise Türk-Rus ilişkileri yeniden mesafeli bir hale gelmiştir. 1980-1991 yılları arasında ise Türk-Rus siyasi ilişkilerini belirleyen en temel faktör Ortadoğu'da yaşanan Arap-İsrail sorunu ve İran-İrak savaşları olmuştur. ABD'nin bölgedeki etkinliğini yeniden artırdığı bu dönemde SSCB'nin Baas rejimlerini desteklemesi, Türk-Rus ilişkilerinde sorunların yaşanmasına neden olmuştur. 1991 yılında SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte her ne kadar bölgede Amerikan-Rus rekabeti devam etse de Türkiye, Batı ile ilişkilerini daha da geliştirme çabası içinde olmuştur. (Topsakal, 2016, ss. 47-48)

Türkiye 1980'li yıllarda her ne kadar Batı ile daha yakın ilişkiler içine girmişse de zaman zaman SSCB ile ilişkilerde de olumlu gelişmeler görülmüştür. Örneğin, 1981 yılında New York'ta gerçekleşen BM Genel Kurulu toplantısı sırasında iki ülke dışişleri bakanları bir araya gelmiştir. İlerleyen dönemde SSCB, Türkiye'ye karşı daha yapıcı adımlar atmıştır. 24 Mart 1988'de iki ülke arasında Karadeniz FIR hattı belirlenmiş ve SSCB Kıbrıs konusunda da uluslararası konferans çözümünden vazgeçmiştir. (Oran, 2006, ss. 165-166)

Özetlemek gerekirse, 1965-1991 yılları arasında Türk-Rus ilişkileri özellikle siyasi alanda inişli çıkışlı bir gelişim göstermiştir. Özellikle Johnson Mektubu sonrasında ABD ile ilişkileri sorunlu bir döneme giren Türkiye, Kıbrıs sorunu-

la da bağlantılı olarak SSCB ile ilişkilerini geliştirme çabası içinde olmuş ve bu çabalar özellikle 1950’li yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye’ye karşı saldırgan politikalarından vazgeçen SSCB’de karşılık bulmuştur. Fakat yine de özellikle Kıbrıs konusunda iki ülke arasındaki görüş ayrılıkları iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerinin gelişmesindeki en önemli etken olmuştur. 1980’li yıllarda ise Türkiye’nin yeniden ABD rotasına girmesi Türk-Rus ilişkilerinde sorunları beraberinde getirmiş ve SSCB’nin özellikle Ortadoğu’da yaşanan gelişmeler sırasında Türkiye ile farklı pozisyonlarda yer almasına neden olmuştur. 1965-1991 yılları arasında iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerdeki bu gelgitlere rağmen ekonomik ilişkilerde daha tutarlı bir gelişmenin yaşandığı söylenebilir. Bu gelişmede, küresel gelişmelerin etkisi kadar Türk ekonomisinin içinde bulunduğu durumun ve bu durumun gerekliliklerinin de rol oynadığı söylenebilir. 1960’lı yılların ortasından itibaren gelişen ekonomik ilişkiler Soğuk Savaş döneminin sonuna kadar bu çizgisini sürdürmüştür.

2.2. Ekonomik İlişkiler

27 Mayıs darbesi DP iktidarının sona ermesinin yanı sıra Türkiye’nin ekonomik ve sosyal dinamiklerinin de değişimini simgeleyen bir kırılma noktası olmuştur. Ekonomi alanında DP iktidarının son döneminde yaşanan tıkanma ve kriz 1960’lı yıllardan itibaren Türkiye ekonomisinde liberal düzenden ithal ikameci düzene geçişi beraberinde getirmiştir. İthal ikameci ekonomi modeli ithalata bağlı olarak Türkiye’nin iç pazarında görülen talebi karşılamayı hedefleyen bir model olmuştur. Planlı sınai kalkınma hamlesi olarak uygulanmaya başlayan bu modelin en büyük zaafı ise dövize ve petrole dayalı bir model olmasıdır. Bunun sonucunda da Türkiye’nin iç ve dış politikada yaşadığı sorunlar ekonomiyi doğrudan etkileyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Ek olarak, 1961 anayasası ile genişleyen sosyal hak ve özgürlükler özellikle sanayi alanında işçilerin hak taleplerini de beraberinde getirmiş ve bunun sonucunda özellikle 1970’li yılların ikinci yarısında sağ-sol kutuplaşmasının artmasıyla birlikte grev ve iş bırakmalar tüm Türkiye’ye yayılmıştır.

İki darbe arası dönemin iç politika gelişmelerinin yanı sıra özellikle 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrasında Batı’nın İsrail’e verdiği desteği protesto eden Petrol İhracatçısı Ülkeler Birliği’nin (OPEC) petrol arzını düşürmesi ve akabinde petrol fiyatlarının büyük artışlar göstermesi sonucunda, ekonomisi petrole ve dövize bağlı olan Türkiye büyük bir ekonomik kriz ve çöküş dönemine girmiştir. Türkiye bu ekonomik krizin çözümünü dönemin Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) müsteşarı Turgut Özal’ın kurguladığı ve darbe sonrası dönemde de uygulamaya geçirilen 24 Ocak 1980 kararlarıyla bulmuş ve Türkiye dünya ile uyumlu bir biçimde ithal ikameci ekonomiden neo-liberal ekonomiye geçmiştir. Türkiye’nin

iki darbe arası dönemde ekonomi alanında ilişkilerini geliştirdiği en önemli ülke ise SSCB olmuştur. (Boratav, 2018, ss. 131-187; Pamuk, 2014, ss. 235-273; Kazgan, 2006, ss. 77-149)

Türkiye'nin ABD ile Küba Füze Krizi ve Kıbrıs sorunu gibi gelişmeler nedeniyle ilişkilerinin bozulmasıyla SSCB ile hem siyasi hem de ekonomik alanda ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Siyasi alanda iki ülke ilişkileri yumuşamaya başlamasına rağmen inişli çıkışlı bir görüntü çizerken ekonomi alanında iki ülke arasındaki ilişkiler büyük bir ilerleme göstermiştir. Türkiye ile SSCB arasında imzalanan ikili anlaşmalar yoluyla SSCB Türkiye'deki pek çok ağır sanayi tesisine finansal ve teknik destek sağlamıştır. (Hale, 2003, s. 174) Türkiye ile SSCB arasında özellikle 1965 sonrasında artan ekonomik işbirliğinin ilk yansımaları AP hükümetleri döneminde görülmüştür. 1967 yılında yedi sanayi projesi için SSCB'nin Türkiye'ye sağladığı 200 milyon dolarlık kaynağını 1972 ve 1975 yıllarında sağlanan 288 ve 700 milyon dolarlık krediler izlemiştir. Bu bağlamda Türkiye SSCB'den bu dönemde en çok finansal destek alan ülkelerden biri olmuştur. (Hale, 2003, ss. 156-157)

Bu dönemde SSCB Türkiye'nin ekonomik plan dahilinde gerçekleştirmek istediği İskenderun Demir-Çelik Tesisleri, Seydişehir Alüminyum Tesisleri, İzmir Aliğa Petrol Rafinerisi, Bandırma Asit Sülfürik Fabrikası, Artvin Levha Fabrikası gibi projeleri desteklemiştir. 1969 yılında Seydişehir Alüminyum Tesisleri ve İzmir Aliğa Petrol Rafinerisi'nin, 1970 yılında da İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin temelleri atılmış, 1972 yılı itibariyle de bu tesisler kademeli olarak faaliyetlerine başlamıştır. Yine 1972 yılında Orhaneli Termik Santrali'nin kredi antlaşması imzalanmıştır. İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin açılışını dönemin SSCB Başbakanı Başbakan Kosigin ve Türkiye Başbakanı Demirel birlikte yapmışlardır. Türkiye bu kredileri SSCB'ye Rus yönetiminin talep edeceği mallarla ödemeyi taahhüt etmiştir. (Tokgöz, 2011, ss. 9-10; Oran, 2006, ss. 781-783)

İki darbe arası dönemde Türk-Rus ekonomik ilişkilerinde görülen gelişme 12 Eylül darbesi sonrasında da devam etmiştir. 1981 yılında iki ülke arasında Seydişehir Alüminyum Tesisleri'nin genişletilmesine yönelik bir anlaşma imzalanmış, 1982 yılında imzalanan bir protokolle de iki ülke arasındaki ticaret hacmi yüzde 30 artırılmıştır. Yine aynı yıl Ödemelerde Serbest Döviz Geçişimine İlişkin Protokolün imzalanmasıyla uzun yıllar iki ülke arasındaki ticarete uygulanan takas (kliring) sistemi kaldırılarak serbest ticaretin önü açılmıştır. İlerleyen dönemde Türkiye ile SSCB arasında 1984 yılında bir Doğalgaz Anlaşması imzalanmış ve Türkiye bu anlaşmayla her yıl belli bir miktar doğalgazı SSCB'den satın almayı, SSCB de Türkiye'den aynı miktarda ithalat yapmayı taahhüt etmiştir. Doğalgaz Anlaşması sonrasında Türkiye; Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan üzerinden geçen boru hattından yılda 6 milyar metreküp doğalgaz alımına başlamış,

bu rakam 1996 yılında 8 milyar metreküpe çıkmıştır. (Oran, 2006, ss. 163-164; Tokgöz, 2011, s. 10)

Yılmaz ve Yakşı'ye göre bu anlaşma Türk-Rus ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bir yandan Türkiye enerji sorununu SSCB üzerinden çözerken, diğer yandan Türk mallarının ve hizmetlerinin Rus pazarına daha elverişli koşullarla girmesi sağlanmıştır. Gelişen ilişkiler SSCB açısından Türkiye'nin bir nebze de olsa ABD ve Batı ülkelerini kontrolünden çıkması anlamına gelirken SSCB'ye Türk pazarında ABD ile rekabet etme şansı tanımıştır. Kısacası, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler 1980'li yıllarda büyük bir gelişim göstermiş ve özellikle Anavatan Partisi (ANAP) iktidarı ve Özal'ın başbakanlığı döneminde SSCB'nin etkin olduğu coğrafyadaki pek çok ülke ile de ikili anlaşmalar imzalanmıştır. (Yılmaz ve Yakşı, 2016, s. 32)

Bu dönemde Türk-Rus ekonomik ilişkilerinin gelişmesini sağlayan bir başka gelişme de 1989 yılında imzalanan Sınır ve Kıyı Ticareti Anlaşması olmuştur. Bu anlaşma sonrasında iki ülke sınırındaki ticaret gelişim göstermiş ve Sarp Sınır Kapısı bu ticaretin merkezi haline gelmiştir. 1989 yılında günde 30 araç geçişi olan Sarp Sınır Kapısı'nda bu rakam 1991 yılında 1000'e yükselmiştir. Sarp Sınır Kapısı'nın bir başka önemi ise iki ülke arasındaki bavul ticaretine katkı sunması olmuştur. (Oran, 2006, ss. 163-164; Tokgöz, 2011, s. 10)

210

Özetlemek gerekirse, 1965-1991 yılları arasında Türk-Rus ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir izlerken iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler büyük bir gelişim göstermiştir. Türkiye'nin 1960'lı yıllardaki ağır sanayi hamlelerine SSCB'nin teknik ve finansal destek sağlamasıyla başlayan süreç iki ülke arasındaki ticaret hacminin genişletilmesi, enerji alanında yapılan anlaşmalar ve sınır ticaretinin geliştirilmesi sonucunda büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu ilişkilerin gelişmesinde SSCB'nin ekonomik etki alanını genişletme hedefinin yanı sıra Türkiye'nin özellikle 1960'lı yılların ortasından itibaren önceki dönemde uygulanan ABD merkezli siyasi ve ekonomik politikalara alternatif yaratma çabasının da etkisi olmuştur.

Sonuç

Soğuk Savaş dönemi Türk-Rus ilişkileri açısından özellikle siyasi alanda gerginliklerle ve iniş çıkışlarla dolu bir dönem olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından iki savaş arası dönemde dostluk ve işbirliğine dayalı olan ilişkilerde gerilim ve krizler yaşanmaya başlamıştır. İlk olarak SSCB'nin 1925 Dostluk Anlaşması'nın yenilenmesi karşılığında Türkiye'den toprak ve boğazlarda üs taleplerinde bulunması iki ülke ilişkilerinde 1960'lı yılların ortasında kadar sürecek bir güvensizlik ve gerginlik ortamının meydana gelmesine neden

olmuştur. Türkiye, SSCB'nin bu tehditleri ve talepleri karşısında çözümü Batı ittifakının lideri ABD ile ilişkileri geliştirmekte bulmuştur. Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olmasına kadar geçen süreçte gelişen Türk-Amerikan ilişkileri adeta Stalin döneminde komünist blok lideri SSCB ile bozulan ilişkilerin panzehiri olarak düşünülmüştür. Türkiye'nin Truman Doktrini ve Marshall Yardımı kapsamına alınmasıyla başlayan süreç NATO üyeliği sonrasında koşulsuz bir işbirliğine dönüşmüş ve bu durum her ne kadar SSCB Stalin'in ölümünün ardından taleplerinden vazgeçtiğini açıklamış olsa da iki ülke arasındaki ilişkilerin 1960'lı yılların ortasına kadar gelgitlerle dolu bir seyir izlemesine neden olmuştur.

Türkiye'nin özellikle 1950'li yıllarda Ortadoğu'da ABD ile işbirliği içinde uyguladığı politikalar SSCB'nin tepkisine neden olmuş ve bunun sonucunda Türk-Rus ilişkileri uzun bir soğuma dönemine girmiştir. Bölgede Ortadoğu Komutanlığı ile başlayan ve Bağdat Paktı ile devam eden SSCB karşıtı ittifak arayışları ve sonrasında Türkiye ile Suriye arasında yaşanan sınır krizi gibi gelişmeler, Türkiye'nin Ortadoğu politikasının Türk-Rus ilişkilerine olumsuz yansımaları olmuştur. Özellikle 27 Mayıs darbesi sonrasında yaşanan Küba Füze Krizi ve Kıbrıs Krizi sırasında meydana gelen Johnson Mektubu olayı Türkiye'nin ABD'yle olan koşulsuz işbirliğini sorgulamasına neden olurken Türk-Rus ilişkilerinin de önceki döneme nazaran daha dengeli bir hale gelmesine neden olmuştur. Yine aynı dönemde Türkiye'nin ekonomik alanda da ABD ile yakın işbirliği içinde olması ve bu durumu 1950'lerin sonuna kadar sorgulamaması, Türk-Rus ekonomik ilişkilerinin de düşük bir düzeyde kalmasına neden olmuştur. 1950'li yılların sonunda başlayan işbirliği arayışları her ne kadar 27 Mayıs darbesi nedeniyle kesintiye uğrasa da özellikle 1960'ların sonundan itibaren büyük bir gelişme kaydetmiştir.

1960'lı yılların ortasına kadar inişli çıkışlı bir seyir izleyen Türk-Rus ilişkileri Soğuk Savaş'ta meydana gelen yumuşamanın da etkisiyle daha dengeli ve işbirliğine açık bir seyir izlemeye başlamıştır. Türkiye'nin 1940'lı yılların ortasından 1960'lı yılların ortasına kadar izlediği ABD merkezli dış politika iki gelişme sonrasında Türk karar alıcıları tarafından sorgulanmaya başlamıştır: Küba Füze Krizi ve Kıbrıs Krizi. Bu krizler sonucunda Türkiye kendisinin uluslararası alanda yalnız kalmasına neden olan ABD merkezli dış politikayı daha alternatifli bir hale getirme çabasına girmiş ve bu politika değişikliğinin hedeflerinden biri de SSCB ile ilişkilerin geliştirilmesi olmuştur. Her ne kadar Batı ittifakından ayrılmak gibi bir hedefi olmasa da Türkiye özellikle ekonomik alanda SSCB ile ilişkilerini önemli ölçüde geliştirmiştir. Bu dönemde siyasi ilişkilerin gelişmesinin önündeki engellerin en önemlisi SSCB'nin Kıbrıs Krizi sırasında Türkiye'ye yeterli desteği vermemesi ve Türkiye'nin adada tek güç olmasından çekinmiş olmasıdır.

Ekonomik alanda ise 1960'lı yıllarda başlayan işbirliği arayışları sonuç vermiş ve SSCB Türkiye'ye hem kredi sağlamış hem de önemli ağır sanayi tesislerinin kurulmasında ve geliştirilmesinde önemli destek vermiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türk-Rus ekonomik ilişkilerinde sağlanan gelişme Soğuk Savaş'ın son döneminde de devam etmiş ve Türkiye ile SSCB arasında özellikle enerji ve ticaret alanlarında işbirliği görülmüştür.

Özetle, Soğuk Savaş döneminde Türk-Rus ilişkileri oldukça karmaşık bir biçimde gelişmiş ve ilişkilerde adeta bir sarkaç hareketi görülmüştür. Soğuk Savaş döneminin başlarında bozulan ilişkiler sonrasında Türkiye Batı ittifakı ile hareket etmeye başlamış ve NATO'ya üye olmuş fakat özellikle Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanan sorunlar Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerinin gelişmesini beraberinde getirirken Türk-Amerikan ilişkilerinde yakınlaşma görülen dönemlerde Türk-Rus ilişkileri daha geride kalmıştır.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. (2010). *Demokrasi sürecinde Türkiye: 1945-1980*. İstanbul: Hil.
- Akalın, Cüneyt. (2003). *Soğuk savaş, ABD ve Türkiye*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Aydın, Mustafa. (2000). "Determinants of Turkish foreign policy: Changing patterns and conjunctures during the cold war." *Middle Eastern Studies* 36: 103-139.
- Boratav, Korkut. (2018). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2015*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Çelikpala, Mitat. (2015). "Rekabet ve işbirliği ikileminde yönünü arayan Türk-Rus ilişkileri", *bilig* 72: 117-144.
- Eroğul, Cem. (1998). *Demokrat parti: Tarihi ve ideolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi. FO 371. 98278. E1193-7.
- FRUS 1951. c.5. s.8 / 1955-57 c.12. s.8 / c.24. s.13
- Gaddis, John Lewis. (1998). *We now know: Rethinking cold war history*. Oxford: Oxford University Press.
- Gerger, Haluk. (1999). *Türk dış politikasının ekonomi politiği: Soğuk savaştan yeni dünya düzenine*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Girgin, Kemal. (2005). *Osmanlı ve cumhuriyet dönemi hariciye tarihimiz*. İstanbul: Okumuş Adam.
- Golan, Galia. (1990). *Soviet policies in the middle east: From world war II to Gorbachev*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Günver, Semih. (1985). *Fatin Rüştü Zorlu'nun öyküsü z, 'zorro' gibi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Hale, William. (2003). *Türk dış politikası 1774-2000*. İstanbul: Mozaik.
- Hasanlı, Cemil. (2011). *Tarafsızlıktan soğuk savaşa doğru Türk-Sovyet ilişkileri 1939-1953*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kazgan, Gülten. (2006). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Koç, Rasim. (2018). *İdam sehpasındaki dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu*. İstanbul: Ko-pernik Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ömer. (1972). *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna karşı politikası 1945-1970*. Ankara: Barış Kitap.
- Marples, David. (2002). *Motherland: Russia in the twentieth century*. London: Longman.
- Oran, Baskın. (2006). *Türk dış politikası*. İstanbul : İletişim Yayınları.
- Pamuk, Şevket. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Roberts, Geoffrey. (1999). *The Soviet Union in world politics: Coexistence, revolution and cold war 1945-1991*. London: Routledge.
- Sakwa, Richard. (1999). *The rise and fall of the Soviet Union 1917-1991*. London: Routledge.
- Sander, Oral. (2016). *Türk-Amerikan ilişkileri 1947-1964*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tellal, Erel. (2020). *SSCB-Türkiye ilişkileri 1953-1964*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Tokgöz, Erdinç. (2011). "Dünden bugüne Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde üç büyük dönem", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (1): 6-14.
- Topsakal, İlyas. (2016). "Tarihi süreçte Rusya-Türkiye ilişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3 (2): 33-53.
- Yetkin, Çetin. (2011). *Türkiye'de askeri darbeler ve Amerika*. Ankara: Kilit Yayınları.
- Yılmaz, Salih ve Abdullah Yakşi. (2016). "Osmanlı Devleti'nden günümüze Türk-Rus ilişkileri", *TYB Akademi* 17: 9-57.
- Ziegler, Charles. (2009). *The history of Russia*. California: Greenwood Press.
- Zürcher, Erik Jan. (2013). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

